УДК 343.125+343.2

ТУПЕЛЬНЯК І.І.

КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ ПРИМУС ЯК ОБ'ЄКТ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

У статті досліджено питання механізму державного примусу у розслідуванні злочинів, узагальнено норми міжнародного права та національного законодавства щодо законності застосування сили відповідними посадовими особами, які забезпечують підтримання правопорядку.

Ключові слова: *затримання, кримінально-процесуальний примус, кримінальне провадження, права людини.*

В статье исследованы вопросы механизма государственного принуждения при расследовании преступлений, обобщены нормы международного права и национального законодательства относительно законности применения силы соответствующими должностными лицами, обеспечивающими поддержание правопорядка.

Ключевые слова: *задержание, уголовно-процессуальное принуждение, уголовное производство, права человека.*

In the article the question of the mechanism of state coercion in the investigation of crimes, generally of international law and national legislation on the legality of the use of force by relevant officials to ensure the maintenance of law and order.

Key words: *detention, criminal coercion, criminal procedure, human rights.*

Вступ. У суспільстві діяльність державних органів не є повноцінною, якщо вона не має у своєму арсеналі різноманітних засобів впливу на поведінку кожного громадянина. Держава змушена вдаватися до примусу у разі, коли громадянин на певні правові обмеження не згоден, а без такого обмеження неможливо розкрити злочин, відшкодувати завдану ним шкоду, покарати винного, припинити злочинну діяльність.

У стадії досудового розслідування крім заходів кримінально-процесуального примусу, які забезпечують належну поведінку суб'єктів, що беруть участь у розслідуванні, застосовують і примусові заходи, метою яких є збирання та перевірка доказів під час провадження слідчих (розшукових) дій. У юридичній літературі питання провадження слідчих (розшукових) дій з ознаками процесуального примусу досліджується як один з елементів примусу. Окремо ж питання процесуальних особливостей провадження певних слідчих дій саме як заходів кримінально-процесуального примусу наукою кримінального процесу досі не розглядалося. Під час провадження таких слідчих дій, як обшук, виїмка, одержання зразків для експертного дослідження можуть бути суттєво порушені конституційні права особи на особисту недоторканність, невтручання в особисте життя.

Постановка завдання. Проблеми допустимості та законності застосування кримінально-процесуального примусу не досліджувались, тому актуальними залишаються питання розробки кримінально-процесуальної процедури застосування заходів кримінально-процесуального примусу під час провадження певних слідчих дій і розробки рекомендацій щодо процесуальних і етичних засад їх провадження. Із цього випливають актуальні питання у сфері застосування заходів кримінально-процесуального примусу щодо того, які саме слідчі дії треба вважати заходами примусу і яким чином повинен застосовувати їх слідчий, щоб не вийти за межі встановлених кримінально-процесуальним законом обмежень прав людини та не принизити честь і гідність учасників кримінально-процесуальних правовідносин. Проблеми допустимості та законності застосування примусу досліджували В.Т. Маляренко, З.З. Зінатуллін, І.Л. Петрухін, А.Я. Дубинський, В.М. Махов, Л.М. Лобойко, Але, незважаючи на це, нові завдання, що висуваються перед органами розслідування під час розкриття та розслідування злочинів, змушують нас повертатися до цієї проблеми.

Незважаючи на значну кількість наукових публікацій, і досі вчені не дійшли єдиної думки щодо визначення поняття кримінально-процесуального примусу та його заходів, визначення вичерпного пе-

© ТУПЕЛЬНЯК І.І. – заступник начальника організаційно-аналітичного відділу (Міжвідомчий науково-дослідний центр з проблем боротьби з організованою злочинністю при Раді національної безпеки і оборони України)

реліку і поняття слідчих дій як заходів кримінально-процесуального примусу та їхньої класифікації, процесуальних особливостей їх провадження та низки інших питань, які мають суттєве значення для розслідування проваджень.

Результати дослідження. Свобода керувати своїми діями, за власним бажанням вибирати ту чи іншу діяльність є одним із благ особистості, основним напрямом охорони якого є захист громадян від протиправного примушування давати покази.

Під час досудового розслідування у кримінальних провадженнях трапляється чимало порушень, таких як недотримання законності, неповага до гідності особи, неповнота й однобічність розслідування та ін. Усе це в сукупності сприяє виникненню і поширенню багатьох негативних явищ; це стосується і злочинів проти правосуддя.

Так, одним із найбільш небезпечних злочинів є примушування давати показання, під час вчинення якого службові особи правоохоронних органів, наділені державою певними процесуальними повноваженнями, опиняються перед вибором між доцільністю й законністю, усвідомлюючи, що остання може порушуватися в інтересах розкриття злочину і викриття особи, яка його вчинила.

Сьогодні термін «примус» у національному кримінальному законодавстві вживається безсистемно. В окремих статтях Кримінального Кодексу України можна бачити описання примусу як елемента об'єктивної сторони деяких складів злочинів. Також зазначене поняття використовується як обставина, що виключає злочинність діяння (ст. 40 КК України), як обставина, що пом'якшує покарання (п. 6 ч. 1 ст. 66 КК України), як спосіб схиляння особи до вчинення злочину (ч. 4 ст. 27 КК України) [1, 2].

Термін «примус» використовується в нормах Загальної та Особливої частини КК України, проте його легальне тлумачення відсутнє. У зв'язку з цим під час кваліфікації діяння особи щодо злочинів, вчинених із застосуванням незаконного примусу, слідчий, прокурор, детектив змушені використовувати в основному доктринальне тлумачення норм закону про кримінальну відповідальність, що міститься у працях вітчизняних вчених.

У науковій літературі практично відсутні комплексні монографічні дослідження, присвячені кримінальній відповідальності за незаконний примус у сфері кримінального провадження. Зокрема, досі залишається чимало невирішених дискусійних питань, пов'язаних із реалізацією кримінальної відповідальності за примушування давати покази, незаконне поміщення у психіатричний заклад, порушення недоторканності житла, незаконні затримання, привід, арешт або тримання під вартою тощо. Немає єдиних підходів до кваліфікації зазначених злочинів, що потребує детального наукового дослідження.

Виходячи із критерію дотримання вимог закону під час застосування примусу, останній можна класифікувати на правомірний (законний) та неправомірний (незаконний) примус. Правомірним є примус, що здійснюється у ситуаціях, межах та порядку, встановленому нормою права. Неправомірним є примус, що здійснюється неналежним суб'єктом або з порушенням умов чи порядку застосування. Так, неправомірним, зокрема, є примушення особи до вчинення правочину шляхом застосування до неї насильства (ст. 231 ЦК України).

Різновидом державного примусу є кримінально-процесуальний примус, що застосовується компетентними органами і посадовими особами держави у формі спеціальних актів і в межах правових норм як психічний, фізичний або матеріальний вплив на осіб із метою підпорядкування їхньої волі та поведінки інтересам громадськості та держави. Серед усіх видів державної діяльності кримінальне судочинство більш за все втручається у сферу приватного життя, обмежує права і свободи громадян, до того ж такі обмеження у порівнянні з іншими видами державного примусу є найбільш суворими (позбавлення волі під час обрання запобіжного заходу, примусовий обшук, виїмка та ін.). Сучасний публічно-змагальний процес базується на обмеженому поєднанні суспільних та особистих інтересів. Захист прав особи обмежує примус, який за загальним правилом повинен застосовуватися лише тоді, коли іншими засобами публічних цілей досягти неможливо. Закон докладно регламентує підстави, умови і порядок застосування заходів примусу. Застосовується дозвільний тип правового регулювання, коли посадовим особам дозволено лише те, що прямо передбачено законом.

У науковій літературі не склалося єдиної позиціх щодо розуміння поняття кримінально-процесуального примусу та його заходів. Зазначене питання ґрунтовно дослідив З.З. Затулін. На думку вченого, державний примус є не основним, а лише додатковим засобом забезпечення виконання вимог закону. Він може мати місце лише у сфері кримінального судочинства, що підкреслює його державно-владний характер. Коло суб'єктів, наділених повноваженнями на застосування заходів кримінально-процесуального примусу, чітко встановлено в законі – це особа, яка здійснює дізнання, слідчий, прокурор, суддя і суд. Таким чином, кримінально-процесуальний примус за своєю природою виявляється у фізичному, матеріальному, психологічному або моральному впливі; завжди пов'язаний із визначеними правовими обмеженнями у вигляді позбавлення особистого, майнового або організаційного характеру. Саме правообмежувальний критерій і є, як правило, основним у віднесенні того чи іншого процесуального заходу до примусових [3, с. 6–7].

А.Я. Дубинський під заходами процесуального примусу розуміє передбачені кримінально-процесуальним законом рішення уповноважених правоохоронних органів або посадових осіб і дії з їх

виконання, що тягнуть за собою обмеження особистих і майнових прав конкретних учасників судочинства, оскільки це необхідно для забезпечення нормального перебігу процесу й усунення наявних або можливих перешкод для цього [4, с. 7].

Заходи кримінально-процесуального примусу – це передбачені кримінально-процесуальним законодавством процесуальні засоби примусового характеру, які застосовуються у сфері кримінального судочинства уповноваженими на те посадовими особами. До заходів кримінально-процесуального примусу автор відносить передбачені законом запобіжні заходи, які застосовуються слідчим, прокурором у межах власних повноважень або судом за наявності достатніх підстав вважати, що обвинувачений буде переховуватися від досудового слідства або суду чи перешкоджати об'єктивному розслідуванню та судовому розгляду справи, або буде продовжувати займатися злочинною діяльністю, а також для забезпечення виконання вироку [5, с. 6].

З.Ф. Коврига визначає сутність поняття кримінально-процесуального примусу, аргументовано посилаючись на його ознаки, із чого доходить висновку, що кримінально-процесуальний примус – це державний примус, спрямований на виконання завдань кримінального судочинства через процесуально-примусові засоби; має специфічні властивості, зумовлені особливостями кримінально-процесуального права; його мають право застосовувати лише уповноважені на це органи і посадові особи. Отже, кримінально-процесуальний примус як засіб правового регулювання поведінки учасників кримінального процесу досягає результату через цілі, які випливають із загальних завдань кримінального судочинства і виявляються в результаті діяльності учасників кримінального судочинства [6, с. 17, 19, 80].

Варто погодитись із висловленням згаданого нами автора про те, що цілі кримінально-процесуального примусу передбачають і потребують відповідних засобів їх реалізації. Для того, щоб співвідноситися зі своєю метою, засоби повинні відповідати таким вимогам, як а) зафіксованість у законодавстві у вигляді відповідних правил поведінки суб'єктів, наданих їм процесуальним законом прав і обов'язків; б) здатність служити меті; в) зв'язок із цілями і застосування тільки згідно з їх призначенням; г) специфічність цілей кримінально-процесуального примусу визначає специфічність засобів примусового впливу, але під час реалізації у своїх засобах цілі самі перетворюються на засоби досягнення подальших цілей. Таким чином, кримінально-процесуальний примус характеризується єдністю цілей і засобів їх досягнення. Виходячи із вищезазначених вимог, З.Ф. Коврига поділяє цілі кримінально-процесуального примусу на такі групи, як а) перешкоджання ухиленню від слідства, суду і відбування покарання – можливості перешкоджання об'єктивному, всебічному і повному розкриттю злочину і встановленню істини; можливості в подальшому займатися злочинною діяльністю (запобіжні заходи, затримання, розшук, етапування, усунення від займаної посади); б) попередження злочинів, які готуються, і припинення тих, що вчиняються (затримання); в) виявлення і отримання доказів (обшук, виїмка, примусові заходи медичного характеру); г) виховання громадян у дусі неухильного виконання законів [6, с. 91].

У процесуальній літературі запропоновано характерні ознаки заходів кримінально-процесуального примусу – а) використовуються лише у сфері кримінального судочинства; б) застосовуються незалежно від волі та бажання осіб, щодо яких допустиме їх застосування; в) застосування цих заходів пов'язане з обмеженням прав особи, в тому числі права особистої свободи, тілесної недоторканності, права вільного пересування і вибору занять, права на недоторканність житла і таємність листування; г) особи, до яких можуть бути застосовані зазначені заходи, підстави, умови, межі і порядок їх застосування суворо регламентовані кримінально-процесуальним законом; д) законність і обґрунтованість їх застосування забезпечуються системою політичних, правових (у тому числі кримінально-процесуальних) гарантій [7, с. 19].

Повнішу характеристику заходів кримінально-процесуального примусу запропонував В.В. Вандишев, який зазначив, що заходи кримінально-процесуального примусу а) застосовуються у сфері кримінального судочинства, тобто в період провадження у кримінальній справі; б) застосовуються уповноваженими державними органами і посадовими особами, які здійснюють кримінальний процес, у межах наданих їм кримінально-процесуальним законом повноважень; в) мають загальною метою забезпечення нормального здійснення кримінального судочинства в інтересах досягнення його цілей і вирішення завдань; г) застосовуються за наявності певних, встановлених кримінально-процесуальним законом, умов, підстав та в порядку, що гарантує законність, обґрунтованість, вмотивованість та справедливість їх застосування [8, с. 236].

Наведені ознаки, які характеризують заходи кримінально-процесуального примусу, досить повно розкривають значення поняття кримінально-процесуального примусу та напрями, за якими він застосовується в державі. На підставі викладеного можна дійти висновку, що обов'язковою умовою застосування кримінально-процесуального примусу є законність, яка повинна виражатися у закріпленні в кримінально-процесуальному законі детальної процедури застосування заходів примусу; у чіткому нормативному визначенні переліку заходів кримінально-процесуального примусу; у визначенні суб'єктів, спеціально уповноважених і наділених правом застосування примусу; у визначенні кола осіб, щодо яких можна застосовувати конкретні види примусу.

Висновки. Проаналізувавши різні позиції щодо визначення поняття «кримінально-процесуальний примус», вважаємо, що кримінально-процесуальний примус – засіб впливу у сфері кримінального судочинства посадових осіб (детектив, слідчий, прокурор, суддя) на суб'єктів кримінально-процесуальних відносин, пов'язаний із правовими обмеженнями особистого, майнового або організаційного характеру, шляхом застосування до них за наявності встановлених законом достатніх підстав процесуально-правових засобів запобігання діям, що становлять загрозу інтересам правосуддя, з метою забезпечення умов ефективного вирішення завдань кримінального судочинства. А заходи кримінально-процесуального примусу – це заходи, пов'язані з обмеженням особистої недоторканності особи, які застосовуються у сфері кримінального судочинства посадовою особою до суб'єкта кримінально-процесуальних відносин незалежно від його волі і бажання за наявності достатніх підстав і умов, регламентованих кримінально-процесуальним законом.

Визначення понять кримінально-процесуального примусу та його заходів є необхідною передумовою для подальшого визначення слідчих дій як заходів кримінально-процесуального примусу та надання їх повного переліку.

Тому обмеження прав і свобод особи у результаті процесуального примусу має бути мінімальним і дійсно необхідним. Застосовуючи заходи кримінально-процесуального примусу, уповноважена особа повинна враховувати не лише те, що таке право їй надане і що реалізація цього права полегшує її діяльність, а й дійсну необхідність у таких заходах, доцільність і справедливість їх використання.

Список використаних джерел:

1. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-ІІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2341-14.

2. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / [Гончаренко В.Г., Нор В.Т., Шумило М.Є. та ін.]; за заг. ред. професорів В.Г. Гончаренка, В.Т. Нора, М.Є. Шумила. – К. : Юстініан, 2012. – 1224 с.

3. Зинатуллин З.З. Уголовно-процессуальное принуждение и его эффективность (Вопросы теории и практики) / З.З. Зинатуллин. – Казань : Изд-во Казан, ун-та, 1981. – 136 с.

4. Дубинский А.Я. Понятие эффективности применения мер процессуального принуждения / А.Я. Дубинский // Эффективность применения мер уголовно-процессуального принуждения органами предварительного расследования в системе МВД СССР : учеб. пособ. / отв. ред. А.Я Дубинский. – К. : НИиРИО Киевской высшей школы МВД СССР им. Ф.Э. Дзержинского, 1985. – С. 6–16.

5. Дубинский А.Я. Меры пресечения в советском уголовном процессе : учеб. пособ. / А.Я. Дубинский, А.М. Сербулов. – К. : НИиРИО КВШ МВД СРСР им. Ф. Э. Дзержинского, 1980. – 52 с.

6. Коврига З.Ф. Уголовно-процессуальное принуждение / З.Ф. Коврига. –Воронеж : Изд-во Воронеж, ун-та, 1975. – 175 с.

7. Корнуков В.М. Меры процессуального принуждения в уголовном судопроизводстве / В.М. Корнуков. – Саратов : Изд-во Саратов, ун-та, 1978. – 137 с.

8. Вандышев В.В. Уголовный процесс : курс лекций / В.В. Вандышев. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – 997 с.